

A halasztás

(*Filmvers-* és *filmesszévázlat*: az *Apáczai [Tornyot választok]* című dráma tévéváltozatának szerkezetrajza. A Tornyot választok című darab kiegészítése filmszemszögből.)

I.

Viharos csataképek. Lovak lába között, lovak hasa alatt egy mankó, egy elhullott kalap, felfordítva, mintha pénzt várna...

Két „lábatlan koldus” hangja hallatszik e képre, amint avult csaták képeit emlegetik. Most látjuk őket a *templom terén*, halljuk is hangjukat; látjuk, hogy az imént még üres térre hogyan gyűlnek vásott, rossz arcú suhancok, kölykök, lődörgő parasztok, vásári iparosnépség: hurkaárusok, szabók, csizmadiák, mások... Gyűlnek, és gyűrűbe fogják őket, vigyori arccal...

Hangok:

Megint kezdik.

Kezdődik a cirkusz.

Ebből élnek: lejátsszák a múltat. Hát azt már játszhatják.

A jövőt kéne lejátszatni, vagy inkább elhozni.

Nagy röhejek: már folyik a játék: a két lábatlan régnyert ütközetek jeleneteit játssza, miközben felvillannak igazi csataképek. Kettősség. Mintha ők a lovak alatt, a lovak lábai közt is lennének, s onnan dirigálnák a harcot. Egy-egy ló hasát meg is paskolják. Harcba küldik. De mintha a lovak hátán is ott lennének. Ezt persze csak ők látják így, a tömeg nem. A tömeg csak azt látja: egymást úzik, kergetik.

Koldusok hangja:

Gyerünk, lovacskák!

Előre, fiúk!

Rákócziért! A hazáért! Jézusért!

Hé, sarkantyú, vágj a vékonyba, előre!

Egy sarkantyút, amely épp annyira van fejük felett, hogy eléri, megpöccentenek, mintegy nógatva, ösztökélve. — Aztán a lovak mind kisebbek lesznek, zsugorodnak, a lovasok is, már-már mintha ólomkatonákat látnánk, a két koldus mint valami Gulliver tereli a liliputi katonákat a harcra; most hirtelen oly kicsik lesznek, hogy el is tűnnek, s a két koldus lihegve egyedül játssza le a jeleneteket; megállnak. Ez a szöveg — s egy más hang — hallatszik (közben arcuk, izzadt, csapzott hajuk látszik):

Más hang:

*Nem kell sírni, sem röhögni
Nem történik semmi, semmi
Csak két bohóc lisztes arcán
A rizsporban és verejték
Ellenében görgetünk föl
Egy könnycseppet, de viaszból
Ránc, verejték ellenében
Görgetünk fel egy könnycseppet
Am viaszból — görgetünk föl
Föl a hegyre — sziklacsúcsra
Föl a homlok szirtfokára
Ránc, verejték ellenében
Görgetjük a viaszkönnyet
Föl a hegyre sziklacsúcsra
Föl a homlok szirtfokára
Sziszifuszként viaszkönnyet
Görgetünk a ránc, verejték
Ellenében egyre följebb
Nem kell sírni, sem röhögni
Nem történik semmi, semmi!*

Most a kalapjukkal körbejárnak, egy-két apró pénzdarab hull, megköpdösik, aki nem ad — egy-egy suhanc —, azt mankóval kergetik, röhögve iszkolnak. Van olyan, aki csorba vagy fületlen gombot dob bele: ezt is üzik.

Koldusok hangja:

Nézni jó volt, mi? Fizetni nem jó!?
Nem potyázunk harcot nézni, nem tarhálunk történelmet!
*Nem bámuljuk vér-verejték hullajtását fabatkáért,
ingyen, ingyen!*

Most meg már, mintha mindenkit kergetnének, mindenki röhögve, csúfolódva menekül. Mintha csatában lenne a két koldus, úgy élvez, hogy futnak előlük.

Koldusok hangja:

Megfutottak előlünk! Győztünk!
A lábuk sem érte a földet, úgy futottak!

Hirtelen teljesen üres a tér: a teljes kép két sarkában, mint két szobor — a Lánc-híd oroszlánjai — ül a két koldus, majd egyre kisebbek, már csak pontok. Alig látszanak. Aztán az üres, szinte kongó térre vetülnek a főcím betűi: *A halasztás (Toronyt választok)* stb. Zene. Majd hirtelen nagy csend. Hosszúnak tűnik. Borús idő. A tér egészen üres. Hátulról, a hátsó lépcső irányából kongó léptekkel siet a Tiszteletes, körülnéz, kulcsra zárja a templom főbejáratának ajtaját, kétszer ráfordítja a kulcsot, zebre vágja, körülnéz, elmege: arca komor, talán rémült is, visszafogott rémület ez. Megint üres a tér. Ebbe az ürességbe kopog bele a koldus mankója: jön Második koldus. Felnéz a toronyra. *Második koldus*: Nagy idők... nagy idők... (Hirtelen elhallgat, mert kopogás hallatszik hosszan. Jön Első koldus.) Ennek is pont most kell jönnie... pont most. Ki hívta ide?... (S innen nagyjából a darab szövege következik.)

A két koldus önfárasztó, nézők nélküli csatajelenete most másodszor jóval rövidebb, de félelmetesebb és hevesebb is az üres, kongó téren, a torony tövében. Csatakiállítások visszhangzanak. A harangig szállnak fel. A torony betlehemi csillagáig, a kaskasig. Mintha színházi próbán lennénk: üres teremben. Idegesítő, fájó, szorongató

publikumhiány. Miután már két árnyék fölment — a torony ablaka is megvilágosodik... Ezt a koldusok megbámulják, s most úgy játszanak, mintha onnan fentről néznék őket: nekik játszanak.

Az első rész végén elindulnak, hogy nézőket verbuváljanak a látványossághoz. Keskeny utcákon, széles, poros szekérutakon, kacskaringós síkátorokon vonszolják magukat. Bezörgetnek kapun, ablakon, ököllei, mankóval. Kiabálnak. Egy-egy ablak megnyílik. Egy-egy kapu is.

Koldusok hangja (a képre, nem személyhez szólón):

Gyertek, gyertek!

Gyertek a torony alá, torony tövébe! Apáczait ma ledobhatja a fejedelem, a mi nagyságos Urunk! Apáczait ma a toronyból ledobhatja a fejedelem, mert nem fogadott szót a mi hatalmas urunknak! Gyertek, gyertek, emberek! Minden hitvitának vége, befellegzett! A fejedelem lezárta a vitát! Apáczait ledobhatja! Vége a vitának! Apáczai lehull! Gyertek, gyertek! Nincs többé vita, feleselő száj! A torony tövében elnémul minden! Apáczai lehull! Mi meg az égre nézünk! Gyertek, gyertek!

Hangjuk, mint a rikkancsok hangja, amikor a szenzációt kiabálják.

II.

Ami a darabban „második felvonás” — arra a filmben legalább két változat lehetséges:

1. A koldus, miközben meséli, mit hallott, látott a palotában, palota előtt (a szövegben hozzátesszi: *Belopóztam a terembe is!*) — mi is látjuk, vagyis: mintegy a koldus meséje nyomán indul a képsor, s a vita szövege, ezt olykor a koldusok első felvonásbeli szövege váltja fel, mintegy ékeléseként, így alkalom nyílik: a két harc, a koldusok és az Apáczai—Basirius—Fejedelem harc párhuzamaira. Feltétlenül ez a megoldás ajánlatos.
2. Betartjuk a színmű tagolását: ez nem ajánlatos, hacsak a rendezőnek valami egészen különleges megoldása nincs, ami jobb az imént említetténel.

Mindenképp azonban: a vita nagyjából úgy zajlik le, amint a második felvonásban megírtuk. A filmben azonban alkalom nyílik a terem szorongató nagyságának — lélekvesztő voltának — érzékeltetésére. Ahogy a hang elvész, ahogy az emberi gesztusok melege, forrósága elvész, s eloszlik a végtelen padosorok fölött — mindez ijesztő. Zárttság a teremben. Mert a főajtót kulcsra zárják, miután mindenki begyűlt. (A diák valahonnan egyik oldalsó bejáraton jön, ahol a terembe belopózkodott koldus is eliszkol majd az emberek lába között. Mint valami patkány, azok észre sem veszik vagy nem is akarják. Ez a kisurranás akkor történik, amikor a fejedelem bejön, s mindenki feláll. Nyilván: azért se néznek le, mert minden szem a fejedelem felé fordul.) Mielőtt azonban a terembe jött volna a hallgatóság: az utcán is magányosan jönnek, nők, férfiak, különböző irányból, némán, nem köszönnek egymásnak, legfeljebb biccentenek; s ha egy-egy házaspár jön: szótlanak, nem néznek egymásra. Nem akarnak beszélni arról, *ahova s amiért* mennek. Arcuk merev, nem árul el semmit. A teremajtóban valamit felmutatnak, meghívót talán: nem biztos. Van, akinek nincs mit felmutatnia — ezek ácsorognak. Egy-egy ór nagyon óvatosan — mint amikor mozi előtt feketén árult jegyet csúsztatnak a kézbe — zsebükbe dug, markukba nyom valamit, így ezek is bemehetnek. Ez utóbbiak többnyire polgári ruhában, amazok köznemesi viseletben, vagy katonák s főrendiek. Miután fölmutatták „meghívóikat”, az előcsarnokban kapnak még egy papírt. Már az ötödik kapja. Megkérdezi:

— Ez mire való?

Aki adta:

— *A nagyságos fejedelem előzetes, végső álláspontja abban a vitában, amely itt ezután lesz. Olvassák el még a vita előtt. Hogy tudják: mi is a saját álláspontjuk ebben az egészben. Olvassák el előtte, hogy tudják: mi lesz utána.*

— *Értem, Miheztartás végett. Nehogy elfelejtsük.*

Félrevonul. Mindenki az előcsarnokban ácsorog, olvas.

(Most surran be a lábak között a koldus is: bent szemtanúja lesz a terem ellenőrzésének, ahogy a darabban írtuk: az ellenőrzés mint *szertartás*. Nagy kongások, a kongásra való gyanakvás.) Minden nézőnek, mintha *helyszáma* lenne, csakis oda ülhet. A fejedelemasszony is jön: helyére vezetik. *Lorántffy Zsuzsanna* arca ugyanolyan merev most, mint a többieké. A terem falán a díszítések, képek Apáczaai szemében másként tűnnek föl, mint Basirius szemében. Ami Basiriusnak *biztonságos* ciráda, cirkalom — Apáczaainak haragos, ijesztő vonalú szörnyalak, felcsapó hullám. Basiriusra mintha barátságosabban néznének a képek alakjai is, Apáczaaira idegenül, szenvtelenül. Vagyis: éreztetni kell: mikor nézi a termet az egyik, mikor a másik. Olykor lehet, hogy ők nem is látszanak: csak a freskók, a falak, képek, ornamentum, kupola, ebből tudjuk meg, ki beszél éppen, no persze a hangjukból is. Igen: mintha maga az épület *mint struktúra* is Apáczaai ellen lenne: legalábbis így érzi ő. Basirius a szurkolójának, barátságosnak, lelkesnek érezheti e publikumot. Apáczaai számára: panoptikum, viaszbabák, próbababák, hajás babák, zenélő órák figurái: sorsa iránt szenvtelenek, hidegek, sőt — talán ellenségesek is. Sehol egy baráti arc, pedig keresi. A fejedelem nagyon hosszú folyosón jön be, mintha katakombából vezetne ki. Apáczaai és Basirius máshonnan: mintha arénában lennének: határozott érzésünk: Apáczaai onnan jön, ahonnan a bika szokott. Basirius a torreador. A terem főbejáratát Udvarmester bekulcsolja. Miután végignézett a termen: mindenki bejött-e? Itt van-e mindenki? Listába is nézhet, lopva, egyszer körül is jár a padsorok mellett. A kulccsal felmegy egy magas lépcső tetejére. A lépcsőkön is katonák. A többi bejáratoknál szintén. — Kezdődik a vita, miután Fejedelem azt mondja: — *Szabad a vita!*

III.

A torony belső „szerkezete”: gerendák, lépcsők, ablakok, harang vagy harangok, kötelek. Az ablakból rálátni a koldusokra: mindig fentről látjuk őket, semmi szövegük nem hallszik, csak mozdulataik, játékuk, harcuk látszik. E fenti szögből — távolságból nyilván kicsik, még furcsábbak. Aztán újra látjuk: végigmennek a városon a nézőket összecsdítteni. Míg Apáczaai a torony látogatóival viaskodik, ők tobo-rozzák a kíváncsiakat. Amikor a tömeg összegyűl: az arcok kinagyítása igen fontos. A lábak között surranó koldusok juttassák eszünkbe a kezdeti csatajelenetben látott lovak lábait. „Meghalunk, Apáczaai uram! Meghalunk! Segítsen!” — s már el is takarta őket a tömeg. A két mankó az üres téren marad, meg egy kalap felfordítva, mintha pénzt várna: ebbe hullanak Apáczaai utolsó szavai (a film szerint utolsó szavai) nagyon rekedten, fáradtan már: „Csak elhalasztották. Csak elhalasztották, ne féljenek, csak elhalasztották, de nem örökre... stb.” A zene teljesen elhal. Üres tér. Már mankó sincs. Nagy csend. A tér képe és a toronyé. Így marad: idegesítően hosszú ideig, s ekkor: *vége* a játéknak.

(*Kolozsvár, 1973.*)